

Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát exemplumainak antik vonatkozásai

Első királyunk születésének ezredik évfordulójáról a Történelmi Társulatban Bónis György emlékezett meg — az ünnepi alkalomhoz méltóan. István, az *igazságos* historiográfiai képéről szólván utalt arra a Laskai Osvát prédikációiban megőrzött adatra, amely szerint a szent életű király megnyúzatta az igazságtalanul ítélkező nádort. Ennek az utalásnak köszönhetően az indítást Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát kötetének átbúvárlására, majd középkori irodalmunk egynémely részletének historiográfiai érdekű vizsgálatára, a klasszikus-filológus illetékességének határait természetesen nem feledve, csupán csak néhány összefüggés felvilágosítását tűzve ki célul.

Laskai „Biga salutis”-ának 77. sermójában (J. 2) ezt olvassuk: B. Stephanus rex nemini perverso parcebat, etiam palatino vel magnifico; unde quendam palatinum propter iniustum iudicium excoiri fecerat. (Ugyanez rövidebben a 76.-ban: quendam iudicem iniustum exc. f.) A szent király portréjának ez a vonása, amelyet legendáink szövegében *nem* találunk, Hérodotos minden ismerőjét az örült Kambysés példa-statuálására, a Sisamnés-epizódra emlékezteti (V. 25).¹ Sisamnés történetét Hérodotos akkor mondja el, mikor Dareios a szkíta expedíció kudarca után „jőtevőjét”, Histiaios milétosi tyrannost, aki a Duna-híd lerombolásának megakadályozásával a perza sereg maradványainak visszatérését lehetővé tette, lát-szólag hálából, valójában politikai meggondolásból maga mellé veszi tanácsadójul, vagyis kitüntetés örve alatt Susába internálja, és Otanést teszi meg a tengerparti hadak fővezérévé: „Ennek (ti. Otanésnak) az apját, Sisamnés bírót Kambysés király azért, mivel pénzért igazságtalanul ítélte (ἐπι χρήμασι δίχην ἄδικον ἐδίκασεν),² megölette, megnyúzatta, bőréből szíjat hasítottatott és bírói székét azzal vonatta be. Ezek után a megölt és megnyúzott Sisamnés helyett Sisamnés fiát nevezte ki bírónak azzal, hogy tartsa eszében, milyen székben ül, mikor igazságot oszt.”

Hérodotos előadásában a közbeiktatott történetnek — a zsarnok Kambysés kórképébe illő drasztikus perzsa novellának — az a szerepe, hogy Otanés kíméletlenségét motívalja: ez nyilván alapos munkát végzett a görög városok és szigetek meghódításában, mert nem óhajtott apja sorsára jutni. A megnyúzott bíró anekdotája ezután — eredeti összefüggéséből kiszakítva — hol itt, hol ott tűnik fel: külön tanulmányban is érdemes volna a nyomát követni. A középkorban is olvasott Valerius Maximus gyűjteménye (Facta et dicta memorabilia) a *severitas* példái közt tartotta számon (VI 3, ext. 3). Petrarcanál, majd Volaterranus enciklopédiájában és minden XVI. századi exemplum-gyűjteményben szerepel; közkedvelt témája a képzőművészetnek is. A Carion-féle krónikában (Corp. Ref. XII. 790.) Melanchthon Hérodotosra hivatkozik ugyan, de a történettel az istentől rendelt hatalom birtokosának igazságosságát szemlélteti és Kambysés kormányzásának még sok-sok negatív mozzanatában is az isteni teleológiát látja. A Szt. Istvánnak tulajdonított bírónyűzés beleillik Temesvári Pelbártnak és Laskai Osvátnak a magyarországi közállapotok miatt többször előkiváncskozó panaszkodásaiba. Az „elnévtelenített”³ anekdotát feltehetőleg azzal a ki nem mondott óhajttal alkalmazták az *igazságos* király alakjára, amit 70—80 évvel később — még ziláltabb állapotok között — Bornemisza Péter majd nem áttal kimondani (Post. V. 417 b.): „De oh ki sokan most is megérdemelnék azt, azmit mielt Cambyes Sisamnés bíróval!” (Egy okkal több, hogy a két minorita „irányzatos” szemrehányásait *ne* tekintsük válogatás nélkül Mátyás, az *igazságos* ellen irányulónak.)⁴

¹ Vö. „Az antikvitás 16. századi képe” c. kísérletünk (Bp. 1960) 379. lapját.

² Így őrződik a stílust díszítő *adnominatio* évezredekben keresztül; vö. Leg. Ladisl. c. 4 (SRH II. 518.): *iustus in iudicio*, . . . in examinandis *iudicis* non tam *iudicare*, quam *iudicari* timuit, sibi que magis *terribile iudicium* imminere credebatur, quam his, qui ab eo *iudicabantur* etc.

³ HORVÁTH János kifejezése: A magyar irodalom kezdetei. Bp. 1931. 195.

⁴ Vö. HORVÁTH J. i. m. 61 sk.

Egy korábbi ünnepi írásban, a *Szent István-émlékkönyvben*⁵ Szeffkú Gyula tekintette át a szent király alakját „a magyar történet századaiban” és ugyancsak Laskai leírását idézte: „Testre kicsiny, lélekre nagy, merész, harcias és okos” (s. 76.: erat . . . Stephanus parvus, animo magnus, audax, bellicosus, prudens et Christum colens). A László-legenda leírására (c. 3, SRH II. 517.: erat enim manu fortis et . . . magnas habens extremitates, statura quippe procerus ceterisque hominibus ab humero supra preeminens) vagy III. Béla csontvázának méreteire emlékezők okkal kérdezhettek, hogy Laskai adata hagiográfiai kitalálás-e, vagy esetleg a szláv és germán keveredéstől még érintetlen Árpádok külső jegyeit hibebbe őrző szájhagyomány jelentkezése. Függetlenül attól, hogy az erfurti minorita XIII. századi krónikájában⁶ is ugyanezt olvashatjuk (statura pusillus, corde magnus, nobilis progenie, nobilissimus fide), — a kérdés eldönthetetlen marad. A népmesékben rendszerint a kicsinyke termetű, de annál erősebb hős győzedelmeskedik, és a latin „corpore Tydeus, animo Hercules” sem pusztá parafrázisa az ismert Ilias-sornak (V. 801.: Τυδεΐς τοι μικρὸς μὲν ἔην δέμας, ἀλλὰ μαχητής),⁷ hanem a testileg (vagy társadalmilag) hátrányos helyzetben levők közmondásba sűrített vágyálma is, de az egyházi szerző nyilván nem a szent király termetének kicsinyiségét, hanem a lélek és szellem fontosságával szemben a test (és a *humana electio*) másodrendűségét vagy éppen elhanyagolhatóságát akarta pregnáns fogalmazásban hangsúlyozni, amint az „emberi választásról” szóló folytatásban is (szentírási helyekre való hivatkozással) olvashatjuk: fuerunt gigantes nominati a principio, viri famosi, statura magni, scientes bella: non hos elegit dominus regum.^{7a}

Részletesebb kitérésre adhat alkalmat Szeffkú Gyulának a „síró” Szt. Istvánra vonatkozó megállapítása, amely szerint a „síránkozó öreg” képe a Vazul leszármazóinak uralkodása alatt létrejött krónikák céltalozatos torzítása.⁸ Mit kezdünk akkor a kunokat üldöző lovagkirály sírásával? A *Bécsi Képes Krónika* 137. fej.-e szerint (SRH I. 413.): rex . . . Ladizlaus militibus suis dicebat: „Utilius est mihi mori vobiscum, quam uxores et filios videre in captivitate.” Hec dicens lacrimabatur et primus . . . impetum fecit in castra Cunorum. Geréb László fordítása („így szólt és könnyezett”) formailag pontos, mégis értelmetlen, mert könnyező vezér még soha senkit nem tüzelt bátorságra. Nem asszonyi pityégersől van itt szó, hanem a modern embernek szokatlan: könnyhullatással kísért, bensőséges imáról. A „lacrimabatur” kifejezés alig jelent többet, mint az, amit a legenda 6. fej.-ében (SRH II. 520.) olvasunk: in oratione prostratus implorabat misericordiam dei. Természetes, hogy a legenda szerzője Lászlót is bőjtől és imádkozó szentnek ábrázolja (c. 5, SRH II. 519.): ieuniis et orationibus iugiter insistebat, peccata populi sui plangebatur. Ezt a közkeletű ábrázolást tovább színezve Temesvári Pelbárt már Szt. László „könnyáradatáról” ír (Quad. 17 Z): de quo legitur, quod peccata populi maximis et multis lachrymis planxit adeo, ut lachrymis etiam lapides duros cavaret.

A „Hangos könyörgés — síró fohász” jelenségéről,⁹ „Az ájtatos és a komor Szent István király” alakjáról¹⁰ stb. Balogh József több alkalommal is értekezett. Mint Augustinus kitűnő ismerője és a *Vallomások* fordítója figyelt fel az ókeresztény és középkori *imasírása*¹¹ és ezzel a felismerésével középkori legendáink akárhány helyének jobb megértését is elősegítette.¹²

⁵ III. (Bp. 1938) 24. sk.

⁶ Chron. min. auctore Minorita Erphordiensi, Mon. Germ. Script. XXIV. 183.

⁷ Vö. MNy 49 (1953) 107. sk.

^{7a} Nagyszombati Mártonnak legendás elemeket felvonultató múlt-ábrázolásában is — egyebek közt — az első király „isten választásáról” van szó (Ad proceres, II 274): quem deus ex multis *delegit* milibus unum.

⁸ I. m. 28. Vö.: EMBER Győző hasonló megállapításaival, uo. 273. Ugyanitt (a 27. sk. lapon) az Érdy-kódexben (Nyt V. 236, 34) olvasható himnuszról („imádj ez te népedért, imádj egyházi szolgáloként es, hogy *egy ellenség se legyen ragadozó ez te néped között!*”) Szeffkú azt írja, hogy „igazi nemzeti igazságként hangzhatott . . . a hívők ajkán”, de sem ő, sem Alszechy Zsolt (uo. 328) nem utal arra, hogy a karthauzi névtelen bizony félreértette (vagy legalábbis félreérthetően fordította) az eredeti latin szöveget (ora pro populo, interveni pro clero, ut nullus de tuis praeda fiat hostis).

⁹ Ethn 37 (1926.) 190. sk.

¹⁰ EPhK 52 (1928) 49. sk.

¹¹ L. pl. Aug., Conf. III. 11, 19.; V. 8, 15.; orando et flendo; VII. 21, 27: lacrimae confessionis; VIII. 12, 28.: oborta est procella ingens ferens ingentem imbrem lacrimarum . . . , dimisi habenas lacrimis; IX. 6, 14.: quantum flevi in hymnis et canticis tuis; X. 37, 60.: flumina oculorum meorum; Epist. XXI. 2. és XXIX. 7.; Sermon. XXXI. 5. stb.; Cyr., Ep. XI. 1.: non voce sola, sed et lacrimis ingemescamus. Az Ethn.-cikkekben idézett patrisztikai adatokat könnyen megsokszorozhatjuk, pl. Prudentius-helyekkel, Hymn. ieiun. (Mózesről): victus (tápláléka) precanti solus in lachrymis fuit; a Laurentius-himnuszban: Laurentium fletum videns (sc. Christus) crucis sub ipso stipite . . . , qui fletibus spargit locum, etc. — Tanítványom, Jankovich Judit hívta fel a figyelmemet arra, hogy a régi orosz krónikákban, legendákban stb. is gyakoriak az olyan részletek, amelyekben a hős sírva imádkozik, pl. Gleb (halála előtt, Pov. vrem. I. a 6523 = 1015. évhez): стал молиться со слезами; szó szerint ugyanígy Alekszandr Nyevszkij életleírásában; hasonlóképpen Juri nagyherceg Rjazany elfoglalásakor: воздел руки к небу и сказал со слезами. A Roland-énekekben (4001) Nagy Károly is „sír és fehér szakállát tépi”, a bizánci hadseregben pedig szabályzat írta elő a naponkénti közös imát „könnyhullatással”.

¹² Leg. mai. Steph. c. 4. (SRH 380.): lacrimis fuis (Gézáról I.); c. 7 (II. 382.); Hartv. c. 17 (II. 425.); lacrimas fundere, eterne miserationis lanuam gemitibus et lacrimis pulsare; Leg. Emer. c. 5 (II. 455): fonte lacrimarum rest(r)inxit (extinxit) amoris incendia (Laskai O. s. 104.: carnis inc.); Imre nem a virginitas megtartása miatt könnyezett, hanem hő imádsággal „oltotta el a szerelem lángjait”; Leg. Gerh. c. 4 (II. 473.) és 5 (II. 476.); c. 13 (II. 499.): ad sue sepulture locum diutius ploravit (itt szembevetendő a Dominica passio tudatos utánzása, vö. BALOGH J.: Ethn. 37 [1926] 192.) stb. Szt. István a Karthauzi névtelen fogalmazása szerint is „nagy fel-

A „komor” Szt. István alakját érzékeltetni hivatott példái¹³ mindenestre nem meggyőzőek, mert mindkét helyen (SHA v. Marci 6., ill. Pont., v. Cypr. 6.) nemcsak a *gaudium*, ill. *comitas nimia*, hanem a *maerior*, ill. *severitas tristis* kerüléséről is, tehát a *tranquillitas* megvalósításáról van szó.

Helyesen állapította meg Balogh József, hogy „a sírás az egész középkoron végig kiegészítője a vallásos-épületes gondolatnak.”¹⁴ Ez a sírásba is átcsapó vagy a megindultságot éppen a sírással előidéző ima ősi szokás, és szerepeltetése valóban „tipikus a legendairódalomban”, de nem csupán „a patrisztika örökségeként”. Itt tovább kell mennünk. Az imát a pogány ókorban is fennhangon, akárhányszor sírva mondták el (vö. pl. Plaut., Rudens 259.: vox me precantum huc foras excitavit; Ovid., Met. XII. 53: voces precantum; Val. Flacc. IV. 75.: ille — sc. Iuppiter — dearum fletibus commotus). Hérodotos az áldozatok bemutatása közben felhangzó jajveszékélésről ír (IV. 189.: *ὄλολυγή ἐπὶ ἰροῖσι*), hasonlóképpen Aristophanés (Béke 96.): *ὄλολύζερ, ὦ γυναῖκες*, vö. az antik scholiasta megjegyzésével: *ὄλολύζειν ἀπὸ τοῦ εἴχεσθαι*. Vergilius epikus hősei (nemcsak Dido!) gyakorta a könnyekig elérzékenyülnek. Az Italiába — tehát az istenektől rendelt földre! — induló *pious Aeneas* könnyekkel búcsúzik az epirusi partokon talált Andromachétól és Helenustól (III. 492.): *digrediens lacrimis affabar obortis*,¹⁵ és a megérkezés is sírással kezdődik (VI. 1.): *sic fatur lacrimans . . . et tandem Euboicis Cumarum adlabitur oris*.

Idézzük itt fel Róma világbirodalomra emelkedésének néhány emlékezetes mozzanatát! I. e. 212-ben M. Claudius Marcellus Szirakuza végső ostroma előtt (Liv. XXV. 24., 11. vö. Plut., Marc. 19, 1.) ex superioribus locis elnézvé a gyönyörű várost, *inlacrimasse dicitur*, amint eszébe jutott a város múltja, az athéni sereg pusztulása, és az, hogy mindez rövidesen a tűz martaléka lesz. — 168-ban Aemilius Paulus, a pydnai győző, *sírva* fogadta a makedón Perseus gyászruhás követeit (Liv. XLV 4, 2: et ipse inlacrimasse dicitur sorti humane). Nem kevésbé emlékezetes az ifj. Scipio magatartása sem: 146-ban, a századokon át uralkodó Karthago romjait látván, Hektórnak Trója pusztulására vonatkozó jóslatát (II. VI. 448.) idézte és Róma eljövendő bukására gondolva keserves könnyeket hullatott (App., Lib. 132, p. 629 sq.). Érthető, hogy későbbi századokban a Karthago sorsát sirató „kegyes pogány” már csak azért is kivételes méltánylásra tarthatott számot, mert minden Biblia-olvasó Jézusra gondolt, amint Jeruzsálem felett sírt (Lk. 19, 41.; Ján. 11, 35.). — Így bizonyulhat egy szokványos motívum (helyzet, emberi magatartás) különböző korok dokumentumaival történő megvilágítása *kölcsönösen* tanulságosnak.

Legendánk historiográfiai összefüggéseit néha — de korántsem minden esetben — a Szentpétery-féle Scriptores kiadói is jelzik. Pl. az Imre-legenda elején, az ifjú herceg töredelmes északi imáinak leírása után, az apáról olvassuk (c. I, SHR II. 450.): *quod pater eius caute, immo et occulte per rimam parietis sepe prospiciebat, nulli tamen suorum manifestare volebat* (rövidebben Temesvári Pelbárt 104. sermójában). Helyesen jegyzi meg ehhez Bartoniek Emma (II. 451, 1.), hogy Szt. István aligha leskelődött fia után, legfeljebb virrasztva találta, amikor — szokása szerint — az épületek állapotát ellenőrizte, vö. Chron. Hung. comp. s. XIV. c. 67. (SRH I. 317.): *consuetudo . . . St. regis Stephani . . . fuit, quod omnes ecclesias, quas ipse fundaverat, in quolibet anno adminus tribus vicibus visitabat . . . exeundo totam ecclesiam illam circuibat et fracturas sive scissuras parietum ac tectorum perspicacibus oculis et morose inspiciebat.* — Hasonló módon utal pl. Madzar Imre Gellért püspök írói ténykedésének (Leg. Gerh. II. c. 6, SRH II. 489.: *dictabat libros, quos propria manu scribebat*) Ambrosiuséval rokon vonásaira (Leg. aur. p. 253 Graesse: *libros, quos dictabat, propria manu scribebat*). A hagiográfia azonban rendkívül bonyolult műfaj; a szentek életrajzainak valamennyi összetevőjét még speciális tanulmányokban sem lehetne tisztázni és felsorolni. Mi is csak néhány ismertebb motívum „életútjának” vázlatos bemutatására vállalkozunk.

A Hartvik-féle legenda 17. fejezetében Szt. István buzgó könyörgéseiről, majd *sátrának* csodás felemelkedéséről olvassuk (II. 425.): *cumque diutius deprecationibus insisteret, . . . papilio super eum extensus a terra levatus tamdiu pendere cepit in aere* (Temesvári Pelbárt a 76. sermóban megtoldja: *caelesti consolatione perfusus . . . ecce Sanctus dei una cum papilione, in qua orabat, a terra elevatus tam diu pependit in aere*), *donec vir dei in se reversus a contemplatione, spiritum relaxavit ab oratione*. A király egy véletlen szemtanúnak — *magnae simplicitatis et innocentiae viro* — megtiltja a látottak kifecsegését, *quo adusque ipse viveret*.¹⁶

szóval és sírással” adott hálát szakállának megtépéséért (Nyt. V. 242.); Nagyszombati Márton szerint a szent király korában a szerzetesek hasonlóképpen (II. 288.: *lachrymis atque precibus*) fohászkodtak.

¹³ EPhk 52 (1928) 50.

¹⁴ Ethn 37 (1926) 192. 11. j., ugyanígy „Szt. Gellért és a Symphonia Ungarorum” c. dolgozatában, MNy 22 (1926) 271.

¹⁵ Vö. G. BOISSIER: La relig. rom. I. 241.

¹⁶ A Pomerium 52. sermójának szövege nagyjából a legendának felel meg: *ecce quidam vir magnae simplicitatis et innocentie tunc consimiliter orans vidit angelos ad beatum Steph. descendentes et papilionem super eum extensum a terra levari et tamdiu in aere pendere, donec . . . A Karthauzi névtelen is említi (Nyt. V. 238.)*

— Még csodálatosabb Szt. László elevatiója (Leg. Lad. c. 5, II. 519.): quadam nocte monasterium Waradiense iuxta consuetudinem subiit, ut oraret . . . Cubicularius eius, qui foris eum solus expectabat, pre nimia mora tedio affectus surrexit et introscepit, viditque dominum suum glorificato corpore mirabiliter in aere sublevatum (elevatum). Temesvári Pelbárt (s. 49) ezt is „hitelt érdemlőbben” adja elő: accedens quidam cubicularius fide mediante fassus est . . . „Vidi dominum regem glorificato corpore sursum in aere mirabiliter elevatum.”

Középkori legendáinknak erről a motívumáról a legtöbb párhuzamos anyagot nálunk Horváth Cyrill gyűjtötte össze.¹⁷ „Értelmét” abban látja, hogy „az imádság felemeli az embert a földről”, de — tiszteletre méltó anyagismeret birtokában — a váradi felemelkedést a XIII—XIV. században „kedvelt hagyomány” távolabbi összefüggéseibe illeszti. Így „emeltették fel” pl. Szt. Dombonkos „az földtől egy singnek felette” (Nyt. III. 154.; Acta Sanctorum Boll., Aug. I. 579.), Assisi Szt. Ferenc (Nyt. VII. 20.: „bikkfa közepiglen”),¹⁸ Aquinói Tamás (Leg. aur. p. 919). Árpádházi B. Margit,¹⁹ (Guarinus-leg. 33.: visum est corpus eius inter caelum et terram plus quam unum cubitum elevatum), stb. De a motívum jóval korábbi: megfigyelhetjük pl. Egyiptomi Szt. Mária „életrajzában” (c. 10), vagy a X. századi Niképhoros Szt. András-legendájában (AS Mai. VI. 864.), stb.²⁰ Mindenesetre ne feledjük az indiai bráhmanákról szóló, Nagy Sándor óta Nyugaton is széltehető ismeretes hagyományt sem, amelynek egyik hatásos részlete éppen az imádkozás közben való felemelkedés (vö. pl. Philostr., Vita Apoll. Tyan. III 17.; 51.; VI. 10.), vagy az *ascensio* élményének az ókori irodalomból — az orphikus elragadtatástól, dionysosi *ekstasistól*, a szárnyas Erős előidézte állapottól Pál apostolnak a „harmadik égig” történt *raptus*-áig (II. Kor. 12, 2.), a „Corpus Hermeticum”-ban (Paim. V.) olvasható levegőbe emelkedésig, vagy a varázspapiruszok „Mithras-liturgiájának” mennybeszállásáig — felsorakoztatható leírásait: azt a hihetetlenül gazdag és változatos vallástörténeti anyagot, amelyből Kerényi Károly annak idején csak izelítőt adott *Ascensio Aeneae* c. tanulmányában.²¹ A késő hellenisztikus zsidó irodalom is tele van eksztatikus és vízionárius részletekkel, egyebek közt „a felszállás gyerekeinek” élményeivel,²² a végeláthatatlan apokaliptikus irodalomról (és benne Dantéről) nem is szólva. Ami pedig a legenda-irodalomban közönséges *elevari* (*elevatio*) kifejezést illeti, amely a korai patrisztika képviselőitől kezdve „speciatim de ascensione Christi in caelum” jelentésben használatos,²³ nem hallgathatjuk el azt a sejtésünket sem, hogy a szenttéavatási eljárás lényeges mozzanatának, a holttest *felemelésének* (exhumálásának) jegyzőkönyvbe foglalása (*sanctum corpus elevatum est*) szintén kínálta az *ascensio*-értelemben való legendás továbbszínezés lehetőségét.

A Szt. László-legendá másik csodás részletének, a holttest Váradra jutásának hagiográfiai összefüggéseiről érdemlegesen szintén csak Horváth Cyrill írt.²⁴ Minket itt most nem a legenda-változatok szövegtörténete érdekel; a teljesebb és pontosabb (mondsee-i) kézirat relatiója szerint a szent király földi maradványainak kísérei — feltehetőleg a somogyvári apátságból — eredetileg Fehérvár felé tartottak terhükkel, amikor a szekér megfordult és magától Várad felé indult (c. 8, SRH II. 522.): Dum vero de corpore eius Waradinum transferendo, ubi scilicet sepeliri se mandaverat, ob ardorem dienum canicularium et longitudinem vie fidelium hesitaret arbitrium, et in Albensem ecclesiam, que propius erat, videretur esse declinandum, venerunt iterum ad diversorium, ubi pre labore et tristitia fatigati dormierunt. Cumque sopore gravati essent, currus, in quo positum erat corpus eius, sine subvectione cuiuslibet animalis, recto itinere Waradinum ultra ferebatur. Vigilantes autem et currum non invenientes contristati valde ceperunt per loca discurrere, inveneruntque currum versus Waradinum ultra currentem et sanctum corpus in eo positum. Videntes itaque miraculum, quod videlicet corpus beati confessoris ad locum, ubi sepulturam ipse sibimet elegerat, divinitus portaretur, . . . gratias agentes iter suum sine omni hesitatione versus Waradinum reduxerunt.²⁵

Hasonló csodás dolgokkal keltett áhitatot olvasóiban a Gellért-legendá szerkesztője is (c. 16, II. 504.): iumenta, que currum trahebant, non sunt visa comedere, nec bibere, semper lete trahentes, quasi nullum onus sentirent . . . Cumque ad fluvium Moros pervenissent, et more

a királynak „ájojtatos imádság” közben való elragadtatását: „néha test szerént es felemeltetött az felszínről, ő szentséges érdemének miatta”.

¹⁷ Középkori László-legendáink eredetéről. ItK 38 (1928) 36. skk.

¹⁸ Vö. KASTNER Jenő: Egygűgy lelkek tüköre. Egy középkori legenda életrajza. Minerva 8 (1929) 261. (Ezt az adatot BÀN Imre baráti szívfességének köszönöm.)

¹⁹ KASTNER J. uo.

²⁰ Vö. HORVÁTH Cyrill I. m. 38.

²¹ EPhK 47 (1923) 32. skk.

²² Vö. W. BOUSSET: Die Relig. des Judentums im späthell. Zeitalter.² Tübingen 1926. 396. sk.; vö.: A síró Xerxés. Ant. Tan. 12 (1965) 234. skk.

²³ Thes. I. L. s. v., 359, 36. skk., ill. 362, 69. skk.

²⁴ I. m. 41. skk.

²⁵ Temesvári P. 48. sermójában nagyjából a rövidebb változatot találjuk; I. a Karthauzi névtelen fordítását is, Nyt. V. 92.

solito currus cum corpore in navi esset, navem tota multitudo movere non potuit. Et cum remigia sua de manibus suis proiecissent, navis tam velociter fluvium pertransiit, ut arte humana nullatenus pertransire potuissent . . . (Az apát és a kanonokok vitáznak: hová temessék a szentet?) Tandem primo canonici sanctum corpus portantes ad ecclesiam S. Georgii et tamen (sic!) nullatenus deponere potuerunt, nec se deponi permisit, nisi in loco memorato, ubi elegerat sepulturam . . . Cum autem ventum fuisset ad predictum locum sepulturae, tanto pondere portantes sacrum corpus oppressi sunt, ut — sicut unusquisque eorum postea referebat — si eis hoc gravamen in via accidisset, ipsum corpus reliquissent.

Horváth Cyrill a csodás szállítás motívumával kapcsolatban a bibliai filiszteusokra utal, akik a frigyládát két tehén által küldték vissza Izraelnek (I. Sám. 6, 7—14.); említi továbbá Szt. Crispin(ian)us mártírt, akinek testét a hajó a víz folyása ellenében vitte a kiválasztott helyre (AS Oct. XI. 503.), és a Jakab -legendát (az apostol holttestét a hajó egy éjszaka vitte át Joppéból Hispaniába: AS Iul. VI. 12.);²⁶ legérdekesebbnek Szt. Vencel *translatióját* mondja,²⁷ majd a csodás történet XIII. századi visszhangjaként az első magyarországi ferences provinciális elogiúmat ismerteti: János meghagyja, hogy holttestét vigyék majd Villafrancába, de nem kellett azt vinni, mert a szekér — lovak nélkül is — elindult, átkelt a folyón, ment magától és meg sem állt Villafranciáig.²⁸

Mindez azonban csak kicsinyke hányada a csodás *translatio*-k évezredes hagyományának. A klasszikus ókor ismerői önkéntelenül is mindjárt a phrygiai Kybelé (Magna Mater) és az epidaurosi Asklépios *rómat*, valamint a sinópei Sarapis *alexandriai* átvételének az *aretologia* műfaji előírásai szerint kiszínezett megőrkítéseire gondolnak. Kybelé, a „nagy istenanya” kultuszát, ill. kultuszszobrát, a szent meteorikövet hajón szállítják Ostiáig, majd a Tiberisen felfelé, de a hajó a sekélyvízű folyóban elakad: csak Claudia Quinta tudja kizökkenteni (ezzel bizonyítja matronához illő tisztaságát), és az istennő most már kézséggel megy új otthonába.²⁹ A hagyományban a *castissima femina* mellett szerep jut a *vir bonorum optimus* Scipio Nasicának is.³⁰ A kultusz meghonosításának politikai indítóioka nyilvánvaló: a második pun háború győzelmes befejezése után Róma az Aeneadák kisázsiai származásának mítoszát felelevenítve és ország-világ előtt dokumentálva lépett fel hatalmi igényeivel „phrygiai” őseinek földjén.³¹ Sokban rokon Asklépios római meghonosításának története is.³² A monumentális epidaurosi kultuszszobor helyett az isten szent állatát, az *e sedibus eius* előkúszó kígyót viszik Rómába: a különben is csodás út befejezésül a kígyó maga választja meg Asklépios római tiszteletének színhelyét, a Tiberis vizétől közrefogott szigetet.³³

A „legaretologikusabb” *translatio* mindenesetre Sarapisé, úgy, amint azt — valószínűleg az alexandriai Sarapis-papok terjesztette csodás elbeszélés nyomán — legrészletesebben Tacitus (Hist. IV. 83.) hagyományozta. E szerint az első Ptolemaiost ismételt álomlátás indította a Pontusmelletti Sinópé „Iuppiter Dis”-szobrának elhozatalára. Az égi jelenség nemsokára már a vonakodó Skydrothemis királyt fenyegeti, de a város népe a *varia perniciēs morbique et manifesta caelestium ira* ellenére sem enged; maior hinc fama tradidit *deum ipsum* (vagyis a szobor) *adpulsas litori navis sponte conscendisse*: mirum inde dictu, tertio die tantum maris emensi Alexandriam adpelluntur (84, 3.).³⁴ A görögök és egyiptomiak számára egyformán elfogadható istenség „behozatala” Ptolemaiós Sótér körültekintését dicséri, a sinópei legenda kigondolója pedig³⁵ a szövegekben megnevezett Eumolpida-ivadék: az eleusisi Timotheos lehetett.

E három antik kultuszátvitel történetének kiegészítésül Ernst Schmidt további hét (késő antik és középkori) legendát ismertet,³⁶ amelyekben a kultuszok (ereklyék) *translatio*-inak szinte azonos mozzanatait tanulmányozhatjuk, mint pl. a kyprosi istenszobrok Antiochiába „kivánczosítását” (Liban., Or. XI.: I. 472. Foerster); Isis ráveszi II. Seleukos Kallinikost memphiszi kultuszszobrának „átküldésére”, ill. III. Ptolemaiós Euergetést az istennő kiszolgáltatására, — *καὶ νῆες εὐτροπεῖς καὶ τὸ ἀγαλμα ἤγετο* (uo. 473.); Vigasztaló Szt. Mária (8. sz.) két vértanú Istriában őrzött maradványait szerzi meg csodás körülmények között az aszálytól sújtott

²⁶ Vö. R. A. LIPSIUS: Die apokr. Apostelgesch. II. 2. (Braunschweig 1884) 223.; H. USENER: Sintluth-sagen. Bonn 1889. 136., G. PITRÉ: Feste patronali in Sicilia. Torino—Palermo 1900. p. XX és *passim*; H. DELEHAYE: Les légendes hagiogr. Bruxelles 1955. 29. skk. HOLIK Flóris (KatSz 37 [1923] 66.) a magyar László-legendát a Jakab-legenda „tudatos átvételének” próbálta volna kimutatni (79.: „a Szt. László-mondakör compositellai eredete bebizonyítottan tekinthető”); HORVÁTH C. meggyőzően mutatott rá e kísérlet túlzásaira.

²⁷ I. m. 44. 4. j.

²⁸ I. m. 45.

²⁹ A forráshelyek teljes felsorolását I. E. SCHMIDT: Kultübertragungen. Giessen 1909. I. l. j.

³⁰ Vö. Th. KÖVES: Zum Empfang der Magna Mater in Rom. Historia 12 (1963) 321. skk.

³¹ Vö. SCHMIDT: 27. skk.

³² I. m. 31. skk.

³³ A követséget vezető Q. Ogulnius személyéről és a görög kultusz bevezetésének politikai háttéréről vö. Fr. ALTHEIM: Rom und der Hellenismus. Amsterdam—Leipzig 1942. 91. skk.

³⁴ A gyors hajózás aretológiájáról vö. KERÉNYI K.: Die griech.-or. Romanlit. Tübingen 1927. 99.

³⁵ SCHMIDT valószínű feltevése szerint, 80. skk.

³⁶ I. m. 82. skk.

Veronának (imádságára a veronaiak hajója oly gyorsan halad, hogy üldözőik elmaradnak mögülrük), és amint Verona határába érnek, megnyílnak az egek csatornái (AS Aug. I. 81.); a Szt. Márton sírjának érintésétől súlyos ereklyévé vált ruhadarabot hajó viszi Hispaniába: a hajó teljes szélcsendben is sebesen repül (Mon. Germ. Script. rer. Merov. I. 2, 294.); a Szt. Gummarus testét vívő csónak *magától* — kormányos és evező nélkül — jut csodás gyorsasággal rendeltetési helyére (AS Oct. V. 687.); egy hajdani antwerpeni kápolna „Onze lieve vrouwe”-szobrát egy szentéletű nő Szűz Mária felszólítására szintén csodálatos módon (*adverso quidem flumine, sed successu valde prospero, utpote manu virginea navim regente*) juttatta el Brüsszelbe; és végül: a *Vier Haimonskinder* c. német népkönyv elbeszélése szerint 811-ben a frissen megkeresztelt dortmundiak hiába kérték a kölni érsektől Szt. Reinold ereklyéit, de a koporsó újra meg újra a templomon kívül terem; harmadszorra világossá vált a kölniek előtt is a szent akarata, és a maradványokat díszes kocsi-ra tették, hogy Dortmundba vigyék: „wie der H. Leib mit dem Kasten auff der Karren war, fing der Karren an zu lauffen biss zu Dortmund zu, ohne einige pferd oder menschliche hülf, und bleib eben an dem orth still stehen, wo die Kirche von S. Reinolt hingebawet ist, wie noch heutigs tags daselbst zu sehen.”

Szinte az összegezés is főleg: az ismertett aretalógiák (ill. legendák) annyira egyeznek egyrészről az antik előzményekkel, másrészről a kiindulásul szolgáló magyarországi szent elbeszélésekkel. Az elképesztő azonosságok láttára további szemléltető anyag³⁷ felvonultatása nélkül is teljes mértékben igazat adhatunk Schmidtnek:³⁸ „Auf alle Fälle helfen uns diese mittelalterlichen Legenden die antiken Übertragungen besser verstehen”, — de ezt a megállapítást meg is fordíthatjuk: az antik előzmények (és a párhuzamos középkori anyag) ismerete nélkül a hazai legendairóladalom is egyszerűen *érthetetlen* volna, bizarr hagiográfiai kitalálások halmaza maradna.

Könnyebben felismerhető és magyarázható a László-legenda másik „csodája”, az éhező sereg jöltartása a király imájára odasiető szarvasok és bivalyok húsával (c. 6, II. 520.): *ecce grex cervorum et bubalorum obviam ei, et cum ipso simul in medium exercitus deposita feritate convenit; tulit ergo unusquisque ex animalibus, quantum sibi sufficiebat.* (Laskai O., *Biga sal. s. 50. ugyanígy*).³⁹ A minta nyilván az Exodus fürjseree és mannahullása (II. Móz. 16, 13—18.). Horváth Cyrill szerint⁴⁰ „a legendairóladalom a 4. század óta utánozza ezt az elbeszélést”, és ebből az irodalomból sarjadt az a sok-sok épület kolostori történet, amelyből ugyanott kapunk izelítőt. Itt se feledkezzünk meg azonban a klasszikus előzményekről, mint pl. Tacitus „zsidó archaeológiájának” idevágó részletéről (Hist. V. 3, 2.): *sed nihil aequae, quam inopia aquae fatigabat (ti. az Egyiptomból kivonuló zsidókat), iamque haud procul exitio totis campis procubuerunt, cum grex asinorum agrestium e pastu in rupem nemore opacum conscendit; secutus Moyses coniectura herbidi soli largas aquarum venas aperit.* A vízfakasztó és seregét az elepedéstől-éhhaltól megmentő László király alakja így illik bele a II. Ramsesztől, Mózes-től és Nagy Sándortól Marcus Aureliusig követhető legendás hagyományba.⁴¹

*

Katona Lajos a Temesvári Pelbárt beszédeinek jó részét elfoglaló legendák tárgyalása elől annak idején⁴² azzal tért ki, hogy „ezek hagiographikus jellegüknél fogva bonyolultabb kérdésekre csak kivételesen adnak okot és alkalmat, s alig néhány esetben ingerelhetik a kutatót. behatóbb és messzibbre elágazó vizsgálatra.” Miután néhány ilyen „kivételes” részletet most már közelebbről is láttunk, vegyünk szemügyre egy-két *nem hagiografikus* jellegű példát!

Szilády Áron⁴³ és Horváth Cyrill⁴⁴ óta hazai történetként tartják számon a bátai prédikátor pörüljárását. De mint ahogy Pelbárt szerint a papi dézsma önzetlen beszolgáltatása után másodszor termő szőlő történetét Budán is beszélték (De temp. aestiv. 21 R: *item in Hungaria civitate Budensi publice factum miraculum fertur*), forrását Katona Lajos⁴⁵ mégis a heisterbachii Caesarius „Dialogus miraculorum”-ában (X. 13.) mutatta ki, a bátai barátot is kockázatos volna holmi tősgyökeres tolnai finak megtenni. Temesvári Pelbárt „vizsgázható példája” (Pom. quadr. p. II. s. 38. T) így hangzik: *narratur factum in hoc regno in oppido nomine Batha, quod quidam frater, dum quaestus causa preadicaret stans super dolium, et fistulator quidam in foro ac quaestu adversaretur eidem, mutuo sibi ipsis detrahentibus publice, astutus fistulator ficta devotione accessit circa dolium, super quo ille praedicabat, et clam sub pallio rescidit circulos dolii. Cumque praedicans ille cum impetu pede fortiter tangendo super*

³⁷ I. m. 88—110.: „Die Epiphanie und die Kultübertragung” (a 95. lapon Szt. László szekerére is utalás. történet). SCHMIDT a régebbi irodalomban található anyag sokszorosát közli.

³⁸ I. m. 87.

³⁹ Vö. Nyt. V. 93.

⁴⁰ I. m. 39.

⁴¹ Vö. Az antikvitás 16. sz. képe, 245 skk.; BARTA Gábor: Acta Class. Debr. 4 (1968) 87. sk.

⁴² Temesvári Pelbárt példái. Bp. 1902. 29.

⁴³ Temesvári Pelbárt élete és munkái. Bp. 1880. 25. 2. j.

⁴⁴ Temesvári Pelbárt és beszédei. EPhK I. pótk. (1889) 200.

⁴⁵ Temesvári Pelbárt példái. 48. = Irod. tanulm. II. 83.

dolium diceret: „Hic idem submergar, si non verum est, quod dico!” — mox asseribus dolii decidentibus praedicator ipse in faeces dolii cecidit. Sic solent etiam daemones ludificare detractores, qui dum detractationes affirmant, cadunt subita morte in faeces inferni.

A történet annyira városi ízű, hogy lokalizálása a megnevezett magyarországi kisközségre kevésbé látszik valószínűnek. Olaszországi körülmények között könnyebben elképzelhető, hogy a város főterén egyszerre két *spettacolo* kínálkozik: a hordóról harsogó barát és vetélytársaként egy sipos; a közönséget főképp a *mutua detractio* szórakoztatja, majd a fistulator agyfájtása, ill. a túl hevesen bizonykodó frater aláhullása a *faeces*-be, még ha az csak „söp-rút” jelent is. Összevethetjük a történetet a terentiusi „Hecyra” színrevitelének ismeretes bonyodalmaival: a római közönség inkább az ökölvívókhoz, meg a kötélrancoshoz szegődött. (Prol. II. 34.) Temperamentumos prédikátorok persze nemcsak Olaszországban voltak és vannak, de a dobbantással vagy a föld döngetésével kísért *adfirmatio* antik gesztusa, amellyel az illető mintegy a föld alatti hatalmakat mozgósítja (vö. Macr., Sat. III. 9, 12: cum Tellurem dicit, manibus terram tangit, — az ismert devotíós formulában), jól illenek az önmagát mintegy devoveáló baráthoz (hic idem submergar, si non . . .). Így szólítja az *Ilias*-ban Althaia az alvilági isteneket tulajdon fia ellen, hogy térdre rogyva döngeti a földet (IX. 568. skk. vö. pl. Paus. VIII. 15, 3.; Plut., Amat. narr. 3. p. 774. B), így idézik a földtől elnyelt Amphiaraozt (Cic., Tusc. II. 25, 60.: Cleanthem, cum pede terram percussisset, versus ex Epigonis ferunt dixisse: Audisne haec, Amphiarae, sub terram abdite?), és így csúfolódtak utólag Pompeiuson, hogy támasszon hát lábának egy dobbantásával seregeket a földből (Plut., Caes. 33, 5. és Pomp. 57, 9.; 60, 7.: App., B. c. II. 37., 148.; ez hagyományozódik még Volaterranus enciklopédiájában, majd Bornemisza Péternél is).⁴⁶

Nem kevésbé változatos, de közvetlenebbül nyomon követhető előzményekre tekinthet vissza Temesvári Pelbártnak az az *Ördögi kísértetek*-be kívánczó exempluma, amelyet Thomas Cantimpratensis *Liber Apiarius*-ra (II. 30, 55.) hivatkozva⁴⁷ ad elő (De temp. 27. X.): Uxoratus quidam cum uxore propria illicitis contrectationibus et inhonestis modis utebatur. Ecce autem quadam nocte, cum talia fecisset et coactus ad secessum ivisset, mox soluto ventre in cloacam eius viscera natium descenderunt, — és az illető rettenetes kínok és büntüdtat közepette kiszervegett. Tipikus esete az eredetileg személyhez kötött történetek „elnévtelenedésének”, amennyiben a szörnyű halálnem voltaképpen az eretnek Arius judási bűnhődésének épületes, ill. eljlesztő célzatú megisméltése. „Arrius eretnekről” Bornemisza (FP 144, Melanchthon nyomán, CR XII. 979.) azt írja, hogy „az bele az árnyékszékebe omli”. A számtalanszor idézett, Herodesére emlékeztető gyalázat forrását annak idején Rufinus egyháztörténetében (Hist. eccl. I. 13 = PL 21, col. 485sq., Hist. tripart. III. 10, 10—11. = CSEL 71, p. 151.) jelöltük meg.⁴⁸ „Arius haláláról” azóta egy külön tanulmány jelent meg, amelynek szerzője⁴⁹ ennek a hitű (nikaiai: *homoustios*) szellemben fogant apologetikus historiográfiai fikciónak keletkezését és kiterjedésének lépésről lépésre tisztázta. A „haeresiarcha” Arius 336-ban halt meg. Erről ellenfele, Athanasios, húsz évvel később így számolt be (PG 25, col. 581. A): *ὄσοπερ διήνη δούς, κατέπεσε, καὶ πρὶν ἢ γενόμενος ἐλάτρησε μέσος*, vagyis mint Júdás, „alá zuhanván, elhasadt közepén” (Acta Ap. 1, 18.) Ezt az érthető párhuzamot színezi tovább a két évvel később írott Serapion-levelelben (PG 25, col. 685.): Ariusnak az utcai latrinán bekövetkezett csúfos halála itt már égi állásfoglalás az orthodoxia mellett és az arianizmus ellen. Athanasios, majd a 370-es években Epiphánész (PG 42, col. 193. D) és a nazianzusi Grégorios (Gergely; PG 35, col. 1209. A) még mindig csak célozgat a Júdáséhoz hasonlítható árulásra, ill. végre, de Nyugaton Ambrosius „virtuóz módon”⁵⁰ formálja tovább a történetet, amennyiben folytatólagosan idézi az Apostolok cselekedeteinek kritikus mondatát: *καὶ ἐξέχυθη πάντα τὰ σπλάγχνα αὐτοῦ*, „és minden belső része kiomlott” (De fide I. 19, PL 16, col. 556.), a többiek pedig egyre förtelmesebb kitalálásokkal toldják meg a szörnyűséget. A palma talán Faustinus római presbyter és társait illeti (Libellus precum ad imp. PL 13, col. 85. = CSEL 35, p. 8.): . . . ita attenuatus est . . . ut per angustias foraminis et sedilis *totus ipse* laberetur. Digna haec poena impio, digna haec mors turpis pestifero haeretico, atque de spiritu diaboli foetidissimis membris digna haec sepultura. A borzalmakat persze a forráshoz (Athanasios leveleléhez) visszanyúló Sókratész (Hist. eccl. I. 38. = PG 67, col. 177. A) is csak fokozza újabb „realista” vonásokkal. Szózenos előadása (Hist. eccl. II. 29. ed. Bidez p. 94.) alapján még modern kutatók is megpróbálkoztak a „tűnetek” orvosi azonosításával. Rufinus (Hist. eccl. I. 13.) és Theodorétosz (Kirchengeschichte, ed. L. Parmentier p. 56.) korában a hagyomány már végleg megszilárdult, de — mint Pelbárt példájából láthatjuk, — az istentelen Arius sorsa a középkori prédikátorok fantáziájában — most már név nélkül — egyéb istentelenségek *hasonló* büntetésében is meg-

⁴⁶ Vö. Az antikvitás 16. sz. képe. 341. I. j.

⁴⁷ Vö. KATONA L., Temesvári Pelbárt példái. 67.

⁴⁸ Az antikvitás 16. sz. képe. 406. 2. j.

⁴⁹ A. LEROY-MOLINGHEN: La mort d'Arius. Byzantion 38 (1968) 105. skk.

⁵⁰ A. LEROY-MOLINGHEN i. m. 107.

megismétlődik. Ennek a folyamatnak késői állomásait tapinthatjuk ki Temesvári Pelbárt közvetlen forrásában, valamint a Katona Lajostól idézett helyeken.⁵¹

Tanulmányos komparatistikai *escapade*-okra adhat alkalmat az a közkedvelt középkori legenda is, amelynek változatait — Longfellow „Felix barát”-jáig és Radó Antal „Frater Eugenius”-áig — Katona Lajos ismertette *Régi gyöngyök új foglalatban* címmel.⁵² „A mennyei madárka” c. történetről van szó, melynek előzményeit Katona a XI. századig göngyölytette fel; tárgyalja a legenda előfordulásait és utal a Temesvári Pelbártnál (De temp. pasch. 20. Y) olvasható változatra is: . . . narrat Discipulus in sermone, quod quidam religiosus petivit a deo, ut scilicet ostenderet ei minimum gaudium celeste. Et ecce oranti apparuit angelus in specie aviculae cantantis dulciter, et cum vellet eam capere, secutus est eam in silvam, et auscultando eam stetit sub arbore trecentis annis nil aliud sentiens nec gustans prae dulcedine cantus illius, et putabat se vix horam unam stetisse. Quae cum avolasset, rediit frater ad claustrum, et cum nullus eum agnosceret, et mirarentur, quaesierunt fratres de abbate, sub quo exivit, et inveniunt tricentos annos transivisse . . . Quanta ergo dulcedo erit in caelesti cantu, si tanta fuit de una avicula! Tunc ille frater . . . obdormivit in domino.

Említsük itt a Karthauzi névtelen „Csodálatos példáját” (Nyt. V. 262.) is, amelynek hőse, a lakodalmát ülő ifjú, még „az halandó életben halhatatlanságnak ideire jutott” és a menyneknek országában — „holott semmi bánat, semmi siralom és szomorúság nincsen, . . . felül az ég tiszta, alol az föld nagy ékösséggel felöltözött . . . Az fáknak ága-boga külön-külön szép jeles madarakkal ékösöltetnek, kiknek szavok zengésök mint angyali éneklés volna . . .” — háromszáz évet tölthetett oly örvendetességben, „kit szem nem látott, sem fil nem hallott”, pedig ő egy nap múlását sem érzékelt.⁵³

A hatásos történet a középkori hallgató számára egyebek közt a XC. zsoltár 4. versét példázta: „Mert ezer esztendő előttd annyi, mint a tegnapi nap, amely elműt . . .” A feldolgozásokban megint csak nincs szó a hosszú álom után megváltozott világot találó hős antik előzményeiről. Pedig az áttekinthetetlenül gazdag (és zavaros) *κατάβασις*-irodalom idevágó részleteinek⁵⁴ bevonása az *Exemplum mirabile* összefüggéseinek megértését is teljesebbé tehetné. Utaljunk itt a platóni *Állam* befejező mitoszára (a halálból visszatérő pamphyliai Ér beszámolója: X. 614. b.) és ennek klasszikus római változatára, a *Somnium Scipionis*-ra; az ötven év elteltével felbredő Epimenidés nevéhez fűződő — samanisztikus?⁵⁵ — hagyományra, és nem utolsósorban Varro *Sexagesis* c. menippói szatirájára: ötven év alatt a *parce pureque pudens Roma*-ba az *impietas, perfidia, impudicitia* fészkelődött be (frg. 495.), ubi *tum comitia habebant, ibi nunc fit mercatus* (frg. 497.), stb. Így válhatott a „menippói” köntösbe öltöztetett katabasis-téma a „régii” Róma visszakívánóinak moralizáló propagandaeszközévé, mint ahogy a legismertebb feldolgozás — Aeneasnak halálhoz és álomhoz egyformán hasonlítható alvilágjárása — megint más funkciót töltött be Augustus Rómájában.⁵⁶

Lássunk végül egy „klasszikus” példát! Temesvári Pelbárt egyik beszédében (De temp. 74. I.) az emberi élet rövidségével kapcsolatban (quis ex omnibus nobis hic praesentibus victurus erit post annos centum et ubi tunc erimus?) Hieronymus Xerxés-példáját találjuk: Xerxes rex Persarum potentissimus, cum de sublimi monte exercitus sui multitudinem quasi infinitam cereret et miraretur, prorupit in lachrymas. Interrogatus, quare ploraret, respondit: „Quia post centum annos nullus horum, quos nunc cerno, — inquit, — supervicturus erit.” Ezt a sablonos exemplumot csak az ősi (Hérodotosól a XVII. századig nyomon követhető) anekdota mindenkorai funkciójának figyelembevételével értelmezhetjük, mint ahogy erre a *siró Xerxés* c. tanulmányunkban⁵⁷ kísérletet tettünk. Temesvári Pelbárt — a középkori gyakorlatnak megfelelően — az évezredes anekdota világvége-hangulatú hieronymusi változatát (PL 22, col. 589.), ill. annak kivonatát alkalmazta a maga prédikátori céljaira, ad considerationem brevitatis vitae humanae. Xerxés neve — Hieronymus tekintélye folytán — nem kopott le a történet éléről, mint a megnyúzott bíró anekdotájából Kambysésé, de ez semmiképpen sem jelent konkrét történelmi ismereteket, amint ugyanennek a beszédgűjteménynek egy korábbi helyéből (35. C) kiviláglik.

⁵¹ Discipuli Prompt. exempl. M. 16; Spec. exempl. ed. Maior, Sodomia 8.

⁵² KatSz 1900. 529. skk. = Irod. tanulm. II. 135. skk.

⁵³ Vö. HORVÁTH J. i. m. 198. sk. A keresztény Elysiumnak ezt az ihletett leírását (Nyt. V. 266.) GERÉZDI Rabán (A magyar világi líra kezdetei. Bp. 1962. 295. = Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 476.) a hazai virágének „stíluselőzményei” közt tartotta számon. Ne feledjük azonban az intermundiumokban („olymposi” zavartalanságban) élő istenek lakóhelyének lucretiusi leírását sem (III. 18. skk., vö. I. 7. skk.; I. alább (65. l.) az epikurosi ataraxia-eszmény váratlan keresztény recepciójáról mondottakat is; vö. J. WILPERT: RAC „Ataraxie” 847. skk. hasáb.

⁵⁴ Vö. R. GANSCHNIETZ: RE „Katabasis” 2365. skk., az antik katabasisok középkori fejleményeiről 2437. skk., a „csodálatos” történetekről pl. 2442.; W. FAUTH, KI. PAULY III. 152. sk.

⁵⁵ Vö. W. BURKERT: Rhein. Mus. 105 (1962) 38. 10. j.

⁵⁶ Az álom szerepéről az Aeneis VI. énekében vö. Ed. NORDEN: Komm. 47. sk. és 339. sk.

⁵⁷ Ant. Tan. 12 (1965) 231. skk.; vö. újabban V. BOGUN: Die ausserröm. Geschichte in den Werken Senecas. Diss. Köln 1968. 120.

Itt a mennyei paradicsomba való eljutás feltételéről van szó: si deum non amabis, peribis, et ad caelestem paradikum introire non poteris. Ennek „történelmi” (hystorice) példázására szolgál a következő exemplum: Plures reges in paradikum terrestrem intrare desideraverunt, ut viderent eius amoenitatem, sed nequierunt. Primus rex Xerses, rex Persarum, qui postquam subiugavit sibi multas regiones, tendebat ad paradikum possidendum, sed praepeditus fuit fame, quia cibus et potus deficiebat sibi et exercitui eius. Secundus Cambises rex Medorum, qui etiam tendebat ad paradikum, videre eius amoenitatem, sed impeditus fuit ab aquis inundantibus et sic non potuit proficisci. Tercius Alexander seu Magnus, qui omnibus subiugatis sub tributo tendebat ad paradikum et pervenit usque ad zonam igneam, qua circumducitur paradikus quasi muro, ut voluit etiam doctores,⁵⁸ et praepeditus fuit per zonam torrentem vel circulum ignis, ne intraret. Quartus Nero, interfecto beatorum Petri et Pauli apostolorum, qui etiam tendebat, ut iret ad paradikum, sed anteaquam iter arriperet, interfectus est et sic non potuit. (Ezután következnek a „misztikus” magyarázat.) Ebben a zűrzavaros összefoglalásban nem a történelem, hanem a Nagy Sándor személye körül elburjánzott *regényes-mesés hagyomány* nevei és kitalálásai kavarognak. „Xerses” kudarca talán Dareios dél-oroszországi (vagy Kyros belső-ázsiai?) expedíciójára vonatkozatható; a Kambysés „méd királyt” akadályozó vizekkel nem tudunk mit kezdeni; Alexandrost a Sándor-regény bizonyos változataiban csakugyan a „tüzes zóna” tartja vissza a továbbszalástól; Nero kaukázusi hadjáratának tervéből (vö. Tac., Hist. I. 6, 2.) csak a középkori hagyományban lett „paradicsomi” kaland.

De ha már a középkori hagyomány ilyen mérvű deformálódásánál tartunk, idézzük — befejezősül — Horváth János mesteri summázásából⁵⁹ a *Példák könyvének* azt a fejezetét (Nyt. VIII. 95), ahol a mennyei szózat szerint „legjóságosabb” életű fraternek minden társánál külön érdeméről van szó. A többiek közül ki a gyónásban, ki imádságban és munkában, irgalmasságban vagy alázatosságban szorgoskodott, míg a legérdemesebb frater csak ennyit mondott: „Én úgy éltem, hogy szomorú embert meg nem bántottam, meg nem szomorítottam; engemet se bántott, sem szeméretőt senki.” (A végén ugyanígy.) A becses nyelvemlék modern kiadói⁶⁰ a példa forrását Joh. Herolt (Discipulus) „Virtutes” című (V: XXVI.) exemplumában jelölték meg: „... Ego sic vixi, ut nullum hominem turbavi, nec ab aliquo turbatus sum.” (A végén a „mennyei szózat” szerint: „Ego permitto me superari ab homine, qui nullum conturbat, sed stat in pace... qui nullum turbavit, nec turbatus est.”)

Talán hihetetlennek hangzik, de ez az „érdemes” életrajz — végső soron — nem egyéb, mint Epikurosok a *zavartalan* boldogság állapotáról (*ἀταραξία*) szóló első *κωλία δόξα*-ja: quod beatum et immortale est, id *nec habet, nec exhibet cuiquam negotium* (Cic., De nat. deor. I. 30, 85.; vö. I. 17. 45.; Diog. Laert. X. 139.), vagyis éppen annak a tanításának, aki ellen nemcsak Cicero rohant ki az idézett helyen oly indulatosan, hanem majd — kérlelhetetlen következetességgel⁶¹ — a keresztény írók is. Így formálódott az „istentelen” Epikuros bölcsésége istenessé, a „legjóságosabb” frater életrajzának.

*

Összegezés helyett a hasonló módszerrel — kirándulások formájában — humanista vizeken is hajózó Alain Michel⁶² *elvi* megállapítását idézzük: „La culture antique n'est jamais connue que dans le présent. On ne peut jamais l'étudier tout à fait pour elle-même. Les hommes ne la découvrent qu'à travers leurs préoccupations actuelles. Cela les conduit à en infléchir le sens et l'on doit tenir compte de ces infléchissements, de ces déformations, peut-être. Mais, du même coup, on observe que chaque siècle pose à l'antiquité des questions originales et peut ainsi fournir des réponses neuves ou profondes... Non seulement les anciens nous aideront à comprendre les modernes qu'ils ont inspirés, mais les modernes aussi nous apporteront sur les anciens des vues et des lumières qui varient avec les siècles et les circonstances...”

Vagy emlékezzünk vissza az érdemes Katona Lajos szavaira,⁶³ amelyekkel egy Laskai Osvátnál olvasható mesemotívum összehasonlító vizsgálatát lezárta: „Minden akad régi prédikátoraink avatag föliánsaiban, s hogy a folklóre milyen, szinte kimeríthetetlen kincsbányája tárul fel annak előtte, aki nem restelli az incunabulumok és középkori kéziratok szemrontó betűtengerében való halászatást!” Ezt klasszikus-filológusok csakúgy, mint a régi magyar irodalom kutatói vagy céhbéli mediaevisták — több-kevesebb csökkal valahányan — egyformán megszívlelhetjük.

Borzák István

⁵⁸ Vö. pl. Tert., Apol. 47: paradikum... locum divinae amoenitatis... maceria quadam igneae illius zonae a notitia orbis communis segregatum.

⁵⁹ I. m. 187.

⁶⁰ Példák könyve, 1510. (Cod. Hung. IV.) Közzétette BOGNÁR András és LEVÁRDY Ferenc. Bp. 1960. 171.

⁶¹ Vö. Az antikvitás 16. sz. képe, 291. skk. és 313.: W. SCHMIDT: RAC „Epikuros”.

⁶² De Cicéron et Tacite à Jean Bodin. Rev. Ét. Lat. 45 (1967) 421; vö.: P. O. KRISTELLER: Renaissanceforschung und Altertumswissenschaft. F. u. F. 33 (1959) 368.

⁶³ Ethn 11 (1900.) 191.